

YEGANƏ MƏMMƏDOVA

Şərir rayon Aşağı Yaycı kənd tam orta məktəbi

XIX ƏSRDƏ NAXÇIVANDA TƏHSİL: ZEMSTVO MƏKTƏBİ, XALQ MƏKTƏBİ, İBTİDAİ MƏKTƏB

XIX əsrin başlanğıcında Naxçıvan əhalisinin savadlanmasında kənd məktəblərinin böyük rolu olmuşdur: Zemstvo məktəbi, xalq məktəbi, ibtidai məktəblər və bəyqaları Naxçıvanın ictimai-siyasi, mədəni həyatında əvəzedilməz rola malikdir.

Açar sözlər: *Naxçıvanda təhsil, zemstvo məktəbi, xalq məktəbi, ibtidai məktəb.*

XIX əsr Azərbaycan da o cümlədən Naxçıvanda elmi-ictimai fikrin inkişafında yeni mərhələ təşkil etdiyi kimi, pədoqoji fikrin, xalq maarifi və məktəb təhsilinin inkişafı tarixində də ayrıca mərhələ təşkil edir. Azərbaycan qonşu İran və Rusiya dövlətləri arasında müharibə meydanına çevrildi. Söz haqqı belə tanınmayan Azərbaycan sinəsində Araz çayı boyda bir şırımla ikiyə parçalandı. Tarixi Gülüstan(1813) və Türkmənçay müqavilələri ilə ikiyə bölündü Azərbaycan.

Cənubi Azərbaycan İranın, Şimali Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan, Ordubad və İrəvan Rusiya İmperiyasının işğalı altına düşdü.

Şimali Azərbaycanın Rusiya İmperiyasının tərkibinə daxil edilməsi ilə xalq maarifi və məktəb təhsili öz inkişafında yeni mərhələyə qədəm qoydu. Keçən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq yeni tipli məktəblər təşkil edildi. Bu məktəblərin meydana gəlməsi ilə Azərbaycanda da o cümlədən Naxçıvanda xalq maarifi şəbəkəsi xeyli genişləndi, təkcə şəhərdə deyil, kəndlərdə də yeni üsullu məktəblər təsis edildi.

Zaqafqaziya məktəblərinin 1829-cu il nizamnaməsi ilə Azərbaycanda qəza məktəblərinin əsası qoyuldu. Nizamnaməyə görə bir sıra rayonlar o cümlədən Naxçıvan və Ordubadda qəza məktəblərinin açılması təsdiq edildi. Qəza məktəblərinin məqsədi yerlərdə savadı və rus dilini yaymaq idi. İki sınıfdan ibarət qəza məktəblərinin tədris planına şəriət, qiraət, hüsnxat, hesab, rus dili və yerli dillər (Azərbaycan dili və s.) daxil idi. Qəza məktəblərinin hər birinin illik xərci əsginaz ilə 3800 manat olub xəzinədən ödənilirdi.(1, s. 10).

Naxçıvanda qəza məktəbinin açılması bir qədər gecikdi. Səbəb isə bununla izah olunurdu ki, yerli sakinlərdən müəllimlik vəzifəsinə qabiliyyətli olan yoxdu.

1835-ci il nizamnaməsi əsasında Azərbaycanda nəzərdə tutulan qəza məktəblərindən biri 1837-ci il martın 15-də Naxçıvanda açıldı. Məktəbdə ilk dəfə 20-yə qədər uşaq cəlb edilmişdir. Naxçıvan qəza məktəbi Ehsan xanın oğlanlarının xüsusi evində yerləşirdi. Bu bina 12 il müddətinə pulsuz verilmişdi. 1837-ci ildə 5 qəza məktəbində cəmi 342 şagird təhsil alırdı. Bunlardan 132 nəfəri azərbaycanlı idi (1, s. 13).

XIX əsrin əvvəllərində (1801), Gürcüstanın Rusiyaya birləşdirilməsindən sonra, Tiflisdə təhsilin rus dilində verildiyi ilk məktəbin əsası qoyuldu. Azərbaycanda da rus dilində təhsil verən məktəblər açmaq zəruriyyəti meydana gəldi.

Tiflis hərbi qubernatoru, general-adyutant Sipyagin 1827-ci ildə Zaqafqaziyanın bir sıra şəhərlərində, o cümlədən Nuxada, Qazax distansiyasında Şamaxı, Şuşa, Bakı və Qubada qəza məktəbləri açmaq fikrini irəli sürdü. Sonralar Naxçıvan və Ordubadda da məktəblər açmaq zərurəti yarandı. Bu məktəblərdə yerli dillərin tədrisi, kənd təsərrüfatı kursu və bağçılıq öyrədilməsi nəzərdə tutulurdu.

Zaqafqaziya məktəbinin 1829-cu il nizamnaməsi ilə Azərbaycanda qəza məktəblərinin əsası qoyuldu. Nizamnaməyə görə bu bir sıra rayonlar, o cümlədən Naxçıvan və Ordubadda qəza məktəblərinin açılması təsdiq edildi. Qəza məktəblərinin məqsədi yerlərdə ilkin savad və rus dilini yaymaq idi. İki sinifdən ibarət qəza məktəblərinin tədris planına şəriət, qiraət, hüsnxət, hesab, rus dili və yerli dillər (Azərbaycan dili və s.) daxil idi.

1853-cü il nizamnaməsi mahiyyət etibarı ilə əvvəlki nizamnamələrdən o qədər də fərqlənmirdi. Yeni nizamnaməyə görə Qafqaz Tədris Dairəsi, Tiflis, Kutaisi, Stavropol və Qara dəniz sahilindən ibarət dörd direksiyaya bölünürdü ki, Azərbaycandakı məktəblərin əksəriyyəti Tiflis məktəblər direksiyasına, Naxçıvan qəza məktəbi ilə Ordubad ibtidai məktəbi isə İrəvan Quberniyası ilə birlikdə Kutaisi direksiyasına tabe edildi. Nizamnaməyə görə ibtidai məktəblər bir və ya iki sinifdən ibarət ola bilərdi. 1854-cü ildə Azərbaycanda ibtidai məktəblərin əsası qoyuldu. 1854-cü il noyabrın 24-də bir sinifdən ibarət olmaq şərti ilə Ordubad şəhərində ibtidai məktəb açıldı. Məktəbdə bütün təbəqələrdən olan 8 yaşlı uşaqlar (oğlanlar) qəbul olunurdu. Qəbul olunanlardan təhsil haqqı və təxmini bilik tələb edilirdi. Tədris fənləri bunlar idi: şəriət, rus dilində oxu, yazı, hesabdən ilk dörd əməliyyat. Tədris qarşılıqlı təlim üsulu ilə aparılırdı. Tədris ili yanvarın 1-dən hesab olunurdu. Şagirdlərin sayı orta hesabla 30-dan 90-a qədər idi. Silki tərkibinə görə, şəhər sakinlərinin uşaqları əksəriyyət təşkil edirdi. Şagirdlərin milli tərkibinə görə azərbaycanlılar üstünlük təşkil edirdi. Xüsusilə Ordubad məktəbində 1858-ci il məlumatına görə 36 şagirddən 21 nəfəri azərbaycanlı idi. (1, s. 16).

Dövlət məktəblərinin meydana gəlməsi ilə kitabxana təşkilinə əlverişli şərait yarandı. Tədrisən məktəblər nəzdində kiçik kitabxanalar təşkil edildi. 1845-ci ilin məlumatına görə Naxçıvan qəza məktəbinin kitabxanasında 152 adda kitab və digər vəsait var idi (1, s. 23). Məktəb kitabxanasında xeyli sayda kitab

və tədris vasitəsinə baxmayaraq, şagirdlərin yaş və bilik xüsusiyyətlərinə uyğun kitablar yox dərəcəsində idi. Şagirdlərin sinifdənə oxusu dərslərlə məhdudlaşdırılırdı. Belə kitabları da tapmaq çətin idi. Xüsusilə azərbaycanlı uşaqların istəyən ana dili, istərsə də rus dilini öyrənməsi üçün müvafiq dərslik, nə də digər vəsait yox idi.

60-cı illərin kəndli islahatı ibtidai məktəblərin inkişafına xeyli təsir etdi. 1867-ci il nizamnaməsi ilə Rusiyadan fərqli olaraq Qafqazda, xüsusilə də Zaqafqaziyada dövlət tərəfindən bir və ikiillik təhsil müddəti olan ibtidai məktəblərin təşkili təsdiq edildi. 1867-ci il nizamnaməsində Qafqaz Təhsil Dairəsi üzrə 19 ibtidai məktəb nəzərdə tutulurdu ki, bunun da üçü Azərbaycanda o cümlədən biri Ordubadda idi. Məktəbin tədris planına şəriət, rus və yerli dildə oxu və yazı, hesabdan 4 əməliyyat daxil idi. Xəzinə vəsaiti ilə açılan ibtidai məktəblərdə 70-ci illərdən başlayaraq təhsil haqqı tətbiq edilir və get-gedə artırılırdı. 1877-ci ildə Ordubad ibtidai məktəbində illik təhsil haqqı 1 manatdan 3 manata qaldırıldı. Hökumətin ibtidai təhsilə az-çox geniş imkan verməsi, təhkimçilikdən yenidən azad olmuş xalq kütlələrinin oyanması, əsrlər boyu hüquqsuz olan geniş əhali içərisində baş qaldıran savadlanmaq meylinin meydana gəlməsi ilə əlaqədar idi.

1878/1879-cu tədris ilindən Naxçıvan qəza məktəbi şəhər məktəbinə çevrildi. Məktəb üçsinipli idi.

90-cı illərdə Ordubadda şəhər məktəbinə olan tələbat artırdı. Ordubadlılar hələ 1894-cü ildə mövcud birsinifli ibtidai məktəbi 2 sinifli şəhər məktəbinə çevirməyi xahiş etmişdir. Xahişnaməni 500-dən artıq adam imzalamışdı. Bu vaxt 854 tüstüdən ibarət olan 6530 nəfər (o cümlədən 2331 kişi, 4199 qadın) şəhər əhalisi dövlət tədris müəssisəsi olmaq etibarını bir sinifdən ibarət yalnız bir ibtidai məktəbə malik idi. Bu məktəbdə 1894-cü ildə cəmi 56 şagird oxuyurdu (33 nəfər azərbaycanlı, o cümlədən 45 nəfər şəhərli, 11 nəfəri isə kəndli idi). Hökumət Ordubad əhalisinin təhsilinə də laqeyid idi. Uzun illərdən bəri əhəlinin xahişləri səmərəsiz qaldı. Nəhayət, əsrin sonlarına yaxın əhali xərcin bir hissəsini öhdəsinə götürməklə mövcud birsinifli ibtidai məktəbi ikisinipli şəhər məktəbinə çevirməyi tələb etdi. Uzun-uzadı yazışmalara səbəb olan bu tələb nəticəsində yalnız 1897-ci ildə mövcud ibtidai məktəb, ikisinipli şəhər məktəbinə çevrildi (1, s. 74).

Məktəb müəllimlərindən ana dili müəllimləri Mirzə Kərim Qulubəyov və Molla Nəsrulla Hacı Mirzə Əli oğlunun ana dili və qismən fars dilinin müvafiqiyətlə tədris edilməsində xidmətləri xüsusilə böyükdür.

Şəhər məktəblərinin nizamnaməsinə görə maliyyə vəsaitindən və tələbatından asılı olaraq şagirdlərə müəyyən peşə öyrədə bilərdi. 1880-ci illərdən başlayaraq şəhər məktəbləri nəzdində kənd təsərrüfatı və sənət şöbələri təşkil edildi. 1887-ci ildə Naxçıvan şəhər məktəbi nəzdində təşkil edilmiş (dülqarlik, xarətlıq, damırçılık, çilingərlik) və ipəkçilik şöbəsində 30-40 nəfər şagird məşğul olurdu. Bu şöbə sonralar ağac və dəmirdən qayrılmış ev aşıları üçün əhəlidən

sifariş qəbul edirdi.

Naxçıvan şəhər məktəbi ipəkçilik şöbəsinin şagirdləri 1898-ci ildə başladıkları ipək qurdlarından 240 misqal sağlam ipək qurdu toxumu əldə etmişdilər. Naxçıvan şəhər məktəbi cəmi İrəvan quberniyasındakı 5 şəhər məktəbi içərisində sənət şöbəsi olan yeganə məktəb idi.

XIX əsr Azərbaycan məktəb təhsili tarixində xalq məktəbləri adı ilə meydana gələn kənd məktəbləri xüsusi yer tutur.

Keçən əsrin 30-cu illərindən başlayaraq təşkil edilən dövlət məktəbləri, sayca az olduğundan və silki xarakter daşdığından yalnız yuxarı təbəqələrə, xüsusən şəhər əhalisinə xidmət edirdi. Kənd əhalisi isə, demək olar ki, istər Azərbaycan və istərsə də rus dilində təhsildən məhrum idi.

M.F.Axundov yazırdı: "Əgər desək ki, kənd camaatı qalsın, ancaq şəhər əhli elm öyrənsin, o zaman bir gül ilə bahar olmaz, çünki şəhər camaatı kənd camaatının yanında dəniz müqabilində bir qətrə kimidir. Elmin faydası o zaman məlum olur ki, bizim çobanlarımız da Rusiya xalqı kimi oxumaq və yazmaq bilsinlər. Qadınlarımız da oxumağı bacarsınlar" (2, s. 407-408).

Naxçıvan qəzasında xalq məktəbləri keçən əsrin 80-ci illərindən sonra meydana gəlməyə başladı. Digər yerlərdə olduğu kimi, burada da məktəblər yalnız əhalinin könüllü inanələr və qismən zemstvo vəsaiti ilə açılırdı. İlk kənd məktəbləri Naxçıvanın Vedi, Nehrəm, Cəhri, Baş Nəraşen (Şərur rayonu), Şahtaxtı və başqa kəndlərdə açıldı. Bu məktəblərin hər birinin açılışı böyük təntənəyə səbəb oldu. Baş Nəraşen 2 sinifli zemstvo məktəbinin açılmasını xəbər verən bir məlumatda göstərilir: Həmin gün məktəbə qəbul olunan 50 şagirddən hamısı valideynlərinin arzusu ilə məhuddan təzə köynək geyinmişdi. Məktəbin balkonu gül-çiçəklə bəzədilmişdi. Çiçəklərdən "Baş Nəraşen zemstvo məktəbi" sözləri yazılmışdı (Məktəbin açılışı əhalinin böyük izdihamına çevrilmişdir) (3, s. 397-398).

Məktəbin açılışında digər kəndlərdən gələnlər də iştirak edirdi. Bu məktəbin ilk müəllimlərindən biri Cəlil Məmmədquluzadə idi.

Keçən əsrin 90-cı illərində Naxçıvan qəzasının Əbrarqumus, Yamxana, Mahmudoba, Biləv və başqa kəndlərində xalq məktəblərinin əsası qoyuldu (1895).

1896-cı ildə təkcə Naxçıvan qəzasında ümumi dövlət tipli cəmi 13 məktəb var idi ki, onlardan 11-i kəndlərdə idi. Bu vaxt əhalinin hər 7167 nəfərinə bir məktəb düşürdü. Bu isə xalqın artmaqda olan tələbini heç də ödəmirdi. Yalnız XIX əsrin sonları və əsrimizin əvvəllərində Naxçıvan qəzasında xalq məktəblərinin nisbətən artdığı müşahidə olunur. 1904-cü ildə buradakı xalq məktəblərinin sayı 29 idi. Kənd məktəblərinin, demək olar ki, əksəriyyəti əhalinin könüllü olaraq topladıqları vəsaitlə, bir hissəsi zemstvo mədaxili, bəzi hallarda könüllü inanələr hesabına idarə olunurdu. 1891-ci ildə Aleksandropolsk şəhərində həvəskarlar tamaşası təşkil edən Əbülfət ağa Şahtaxtinski toplanan 103 manatı Şahtaxtı zemstvo məktəbinin nəfəsinə verilmişdi (4, s. 112). Belə tamaşaların təşkilində kənd məktəblərinin müəllimləri yaxından iştirak edirdilər. Məsələn, Baş

Noraşen zemstvo məktəbinin müdiri Məmmədboy Qazıyev 1889-cu ildə öz təşəbbüsü ilə və iştirakı ilə teatr tamaşası təşkil etmiş və əldə edilən 40 manat nəqd pulu rəhbərlik etdiyi məktəbin kasıb şagirdlərinə xərcləmişdi.

Xalq məktəbində təlimin mahiyyəti şagirdlərə elementar savad verməkdən ibarət idi. Tədris planlarında vahidlik yox idi. Ayrı-ayrı məktəblər direksiyasında tətbiq edilən tədris planları bir-birindən fərqli idi. Təhsilin məzmunundakı səthiliyə, təlimin rus dilində aparılmasına, təlim üsulunun yaramazlığına baxmayaraq xalq məktəbləri əhali kütləsi içərisində yeganə ümumi təhsil müəssisəsi olub əhalinin hüsn-rəğbətini qazanırdı.

Azərbaycan məktəb tarixində "rus-Azərbaycan" məktəbi əsasən o məktəblər hesab edilirdi ki, bu məktəblər yalnız azərbaycanlılar üçün açılmış olsun, həmçinin burada ana dili ilə rus dilində digər fənlər də tədris edilsin.

Naxçıvanda rus-Azərbaycan məktəbinin təşkilatı məşhur pedaqoq və maarifçi M.T.Sidqinin adı ilə bağlıdır. Sidqi tərəfindən əsası qoyulan "tərbiyə" məktəbi 1896-cı ildə rus-Azərbaycan məktəbinə çevrildi.

"Qafqaz" qəzetində "Qafqaz xəbərləri" ümumi başlığı altında dərc edilmiş bir məqalədə deyilir ki, 1896-cı il may ayının 14-də İrəvan quberniyasının Naxçıvan şəhərindəki məscidin həyətində yerli müsəlman ictimaiyyəti tərəfindən tikilmiş yeni binada rus-müsəlman məktəbinin təntənəli açılışı oldu. Bu, yeni tipli məktəbdir. Burada mədəni xalqların ibtidai məktəblərinə xas olan bütün adı fənlər keçilir və bu məktəbin köhnə müsəlman məktəbləri ilə heç bir ümumi oxşarlığı yoxdur. Müsəlman pedaqoqu Məşədi Tağı Ordubadski tərəfindən əsası qoyulmuş bu məktəb, onun rəhbərliyi altında olub yerli müsəlman ictimaiyyətinin xərçisi ilə idarə olunur (5, s. 196). Qəzet yazır ki, bu məktəb ora gedənlərə ən xoş təsir bağışlayırdı. Əsrin sonuna qədər Naxçıvan qəzasında olan 20-dək kənd ibtidai məktəbi içərisində Naxçıvan rus-Azərbaycan məktəbi yeganə idi.

Naxçıvan şəhər məktəbində təhsil almış kolleqistratoru Bəhram Naxçıvanski əvvəlcə məktəbin blyustiteli (hamısı), sonra isə fəxri müdiri olmaq etibarilə məktəbin nəfəsinə ildə 100 manat verirdi (Bəhram xan məktəbin fəxri müdiri keçdikdən sonra blyustitel yerini istifadə olan potmeyer Cəfərqulu xan Naxçıvanski tutmuşdu) (1, s. 185).

Naxçıvan rus-Azərbaycan məktəbinin müdirlik vəzifəsi Ələkbər Molla Süleyman oğlu Süleymanova tapşırılmışdı. O, 1862-ci ildə Nehrəm kəndində anadan olmuşdur. 1982-ci ildə Zaqafqaziya Müəllimlər Seminariyasını bitirərək Yengicə kənd ictimaiyyət məktəbinə müdir təyin edilmişdir. 1890-cı ildən Baş Noraşen 2 sinifli zemstvo məktəbində müəllimlik etmiş və 1894-cü ildə öz ərizəsi ilə azad olmuşdur. M.S.Sidqi tərəfindən Naxçıvanda Məktəbi-tərbiyə təsis edilərkən şəhər ictimaiyyəti tərəfindən həmin məktəbə rus dili müəllimi vəzifəsinə dəvət edilmişdir.

Özünün yazdığına görə "tərbiyə" məktəbinin rus-Azərbaycan məktəbinə çevrilməsi və məktəbin xalq məktəblər direksiyasının tabeliyinə keçməsi ilə

əlaqədar olaraq 1897-ci ildə məktəbin müdiri təyin edilmişdir. Ə.Süleymanov 1906-cı ilədək məktəbi idarə etmiş, sonra oram Abbasov adlı bir nəfərə təhvil verərək özü şəhər məktəbində Azərbaycan dili müəllimi vəzifəsinə keçmişdir. 1910-cu ildə 3-cü dərəcəli Stanislav ordeni ilə təltif edilmişdir (1, s. 186).

Naxçıvan rus-Azərbaycan məktəbinin müvəffəqiyyəti ordubadlıları da ruhlandırdı. 1900-cü ildə Ordubad əhalisi də vəsait toplayaraq rus-Azərbaycan məktəbi açmağı qərara aldı. Sentyabrın 1-nə qədər məktəb üçün müvafiq bina ayrıldı. Lakin nədən ruhanilərin və mürtəcə dövlət məmurlarının təsiri və təzyiği nəticəsində 1900-cü ildə bu cəhd baş tutmadı. Ordubad şəhər məktəbinin müdiri rus-Azərbaycan məktəbinin açılması ilə onun məktəbində şagird kontingentinin azalmasından və yeni açılacaq məktəbdə ana dilinin tədrisi ilə əlaqədar əhalinin yeni məktəbə həsən rəğbət bəslənməsindən qorxuya düşərək rus-Azərbaycan məktəbinin açılmasına ciddi maneçilik törətdi. Əhalinin təkidi nəticəsində Ordubadda rus-Azərbaycan məktəbi yalnız 1901-ci ildə açıldı. Şagirdlərin inkişafında məktəbdə tədris edilən fənlərin rolu böyükdür. Tədris fənlərinin öyrədilməsi prosesində uşaqlar qismən də olsa, təbiət və cəmiyyət hadisələrini, bunların inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənir, istehsalata aid bir sıra biliklər alırlar (6, s. 144).

Nəticə etibarilə ilə qeyd edək ki, XIX əsrin sonlarına doğru bir sıra mütərəqqi maarifçilər və məktəbdarların ciddi təsiri altında Naxçıvanda bir tərəfdən mövcud ruhani məktəbləri öz ənənəvi xarakterini dəyişir, digər tərəfdən də rus məktəblərində təhsil almış yeni müəllimlər dəstəsinin yaxından köməyi və səyi ilə yeni-yeni məktəblər meydana gəlirdi.

ƏDƏBİYYAT

1. Əhmədov H. XIX əsr Azərbaycan məktəbi. Bakı.
2. Axundzadə M.F. Əsərləri. III c., Bakı, 1962, s. 407-708.
3. Циркуляр, КУО 1885, № 10 s. 397-398.
4. Циркуляр, КУО 1882, № 3 s. 112.
5. "Qafqaz qəzeti", 1896, № 196.
6. Pedagogika. Bakı, 1964, s. 144.

Егана Мамедова

ОБРАЗОВАНИЕ В НАХЧЫВАНЕ В XIX ВЕКЕ: ЗЕМСКАЯ ШКОЛА, НАРОДНАЯ ШКОЛА, НАЧАЛЬНАЯ ШКОЛА

Появившиеся в начале XIX века и получившие развитие сельские школы сыграли значительную роль в общем образовании населения Нахчывана. Земские школы, мусульманские школы, начальные школы, городские школы и др. сыграли прогрессивную роль в экономико-политической и культурной жизни Нахчывана.

Ключевые слова: Образование в Нахчыване, земская школа, народная школа, начальная школа.

Yegana Mammadova

**THE EDUCATION OF NAKHCHIVAN IN THE XIX CENTURY :
ZEMSTVO SCHOOL, PUBLIC SCHOOL, ELEMENTARY SCHOOL**

Since the beginning of the nineteenth century that occurred in the nineteenth century and the development of schools in the rural schools played an important role in the education of the general population. Zemstvo schools, "Muslim schools", schools, city schools, and other economic, political and cultural life of the progressive role of Nakhchivan.

Key words: *Nakhchivan education, zemstvo schools, public schools, elementary school*

(Redaksiya heyətinin üzvü, prof. F.Y.Səfərli tərəfindən təqdim edilmişdir)